

DOI: 10.21005/pif.2022.51.B-01

BORDER OF TWO TYPES OF FOLK CULTURE AND RURAL HOUSES NEAR SZCZECIN BEFORE THE MID-NINETEENTH CENTURY

GRANICA DWÓCH TYPÓW KULTURY LUDOWEJ I DOMÓW WIEJSKICH W POBLIŻU SZCZECINA PRZED POŁOWĄ XIX WIEKU

Piotr Krzysztof Arlet

dr hab. inż. arch. prof. ZUT

Author's Orcid number: 0000-0003-2072-1449

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny/Szczecin/Polska
Wydział Architektury, Katedra Projektowania Architektonicznego

Halyna Petryshyn

dr arch. professor

Author's Orcid number: 0000-0003-2558-6725

Lviv Polytechnic National University, Ukraine
Institute of Architecture, Department of Urban Planning and Design

ABSTRACT

This paper presents research findings on historical vernacular half-timbered architecture. The study covered the general area of Szczecin and extended to older-generation buildings constructed before the mid-nineteenth century. Ethnological maps from the first half of the twentieth century that depicted the border of two large areas with differing vernacular culture characteristics served as a basis for discussion. This difference concerned not only the forms of houses, but most importantly manifestations of folk culture. A description of the historical fishing village of Mścięcino, located between Szczecin and Police, proved crucial to the investigation. The research showed that there had been attempts to create recreational villages in the vicinity of Szczecin at the turn of the twentieth century.

Key words: folk culture, vernacular architecture, half-timbered construction.

STRESZCZENIE

W niniejszym artykule autorzy przedstawiają badania dotyczące dawnej, wiejskiej architektury ryglowej. Teren badań obejmuje okolice miasta Szczecina. Sięgają do starszej generacji obiektów, powstających przed połową XIX w. Podstawą do dyskusji są mapy etnologiczne z pierwszej połowy XX w. ukazujące przebiegającą w pobliżu miasta granicę dwóch dużych obszarów o odmiennym charakterze kultury ludowej. To rozgraniczenie dotyczy nie tylko form domów, ale wszystkich przejawów kultury ludowej. Dla rozważań kluczowy okazuje się opis dawnej wioski rybackiej Mścięcino, położonej między Szczecinem a Policami. Badania pokazały, że istniały próby tworzenia wsi letniskowych w otoczeniu Szczecina na przełomie XIX i XX w.

Słowa kluczowe: kultura ludowa, wiejska architektura tradycyjna, konstrukcja ryglowa.

1. INTRODUCTION

This study, conducted in the area around Szczecin, found that a boundary between two vernacular cultures had formed near the city already in the seventeenth and eighteenth centuries. This was also tied with the presence of different types of rural houses: the Low German house and the Pyrzyce house, also called the March central-hall house.

1.1. The two types of half-timbered houses of the western part of West Pomerania

The folk culture and vernacular architecture of West Pomerania emerged as a result of areas that had been the domain of Slavs becoming settled by German peasants. This phenomenon occurred in several places and in different periods. Towards the end of the eighteenth century and in the first half of the nineteenth century, Germans from the Palatinate were resettled to Eastern Galicia under Austrian rule. In the environment of Polish and Ukrainian villages, on secularized monastic and state-owned land, new settlements were built following model plans – as mostly linear street-based layouts. Based on standardized designs but using local materials and craftsmen, settlers created their own distinctive architectural forms (Petryszyn H., 2005). A similar phenomenon most probably occurred earlier, in the mid-thirteenth century, in West Pomerania, as a result of medieval internal colonization.

In this paper, the authors discuss the titular problem: whether Szczecin can be called a city at the border of two folk culture complexes. According to available information – discussed further below – in the past, a border between areas of the occurrence of two types of vernacular architecture reportedly ran near Szczecin. Villages northwards of the city saw the construction of Low German houses (called *Niedersachsenhaus* or *Hallenhaus* – hall house – the latter more common at present), while southwards of it, Pyrzyce houses or March central-hall houses (*Märkische Mittelflurhaus* in German).

Both of these forms were – as Polish academic tradition dictates – narrow-front houses. The main entrance to the building was always in its gable wall (Witek M., Nowakowski C. 2012, p. 94).

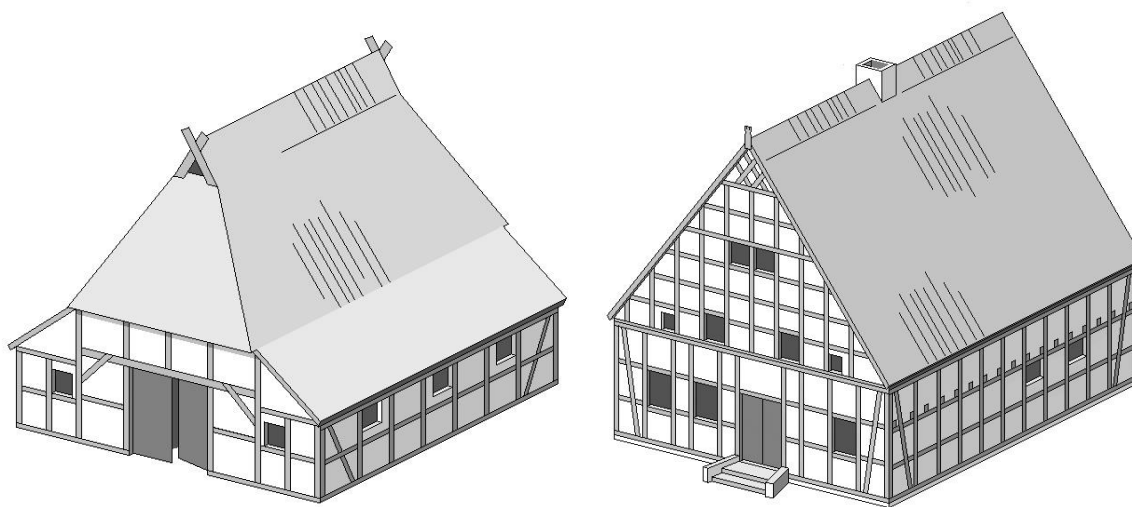

Fig. 1., 2. Schematic comparison of the architecture of the German Low House and Source: drawing by Piotr Arlet
Ryc. 1., 2. Schematyczne porównanie architektury domu halowego i pyrzyckiego. Źródło: narysował Piotr Arlet

The interior of a Low German house was dominated by a tall, so-called great hall (*Grosse Diele* in German). It occupied the central, tallest bay of the three-bay building. One could drive in a horse-drawn cart through its tall barn door. The side bays, low and narrow, were used for storage, keeping animals, or were used as bedrooms by farmhands. The great hall could run through the entire length of a building. In case where it wasn't so, the back of the building featured low chambers with the owner's dwelling. The attic was used to store crops. Low German houses did not feature chimneys, and the smoke from an open firepit travelled through the attic to openings in the roof. Meals were cooked on an open fire, on a low-lying firepit, with vaulted kitchens near the wall of the living chamber appearing later. However, these also produced smoke that filled the space of the great hall. Externally, the architecture was predominated by a roof covered with reed thatch that "flowed down" the sides of the building with very large clipped slopes (Fig. 1). The ends of the ridge were articulated by smoke holes finished with broad planks with carved folk motifs: horseheads or "roosters."

One entered a Pyrzyce house through a smaller, double-leaf door with elaborate woodwork (Fig. 2). They were typically moved to the side of frontal façade's axis of symmetry. The entrance was preceded by a front porch with a couple of stairs, often adorned with symmetrically planted trees (Fig. 7). Above the frontal wall there was a tall, half-timbered gable wall. At the tip of the gable's triangle there could be an ornamental layout of small beams. The façade composition was topped by a wooden ridge decoration pin – a *pazdur* – at the place where the rakes connected – with a tulip flower contour. Transverse divisions predominated inside the house. The bay from the side of the street was occupied by a short hall between two living rooms – a larger for the owners and a smaller one for the owners' parents. All the rooms on the ground floor were of equal height, the frontal hall included. The second bay featured a so-called "black kitchen," a small, windowless room in the center of the house, which narrowed towards the top, having a pyramid shape at attic level and turned into a chimney above the thatch. The other spaces were used for storage, keeping animals or for circulation. The attic, similarly as in Low German houses, was used to store crops as a hayloft. Wealthy farmsteads on the fertile black soils of Pyrzyce had the capacity of this floor increased by knee walls. At times, an additional storage level was added – a fully-fledged first floor.

Fig. 3., 4. Two couples in folk dress: fishermen from the island of Rügen and rich farmers from the black soil area near the town Pyrzyce – different types of folk culture of the western part of Pomerania. Source: (Oswald E. A. 1943, board no 1. and 3.);

Ryc. 3., 4. Dwie pary w strojach ludowych: rybacy z wyspy Rugii i bogaci gospodarze z obszaru czarnoziemów pyrzyckich – odmienne typy kultury ludowej zachodniej części Pomorza. Źródło: (Oswald E. A. 1934, plansza nr 1. i 3.)

The division into two essential building types presented is deeper and does not exclusively apply to vernacular architecture forms. Both types of houses corresponded to different folk culture formations in the past. They coexisted in West Pomerania within the borders of former principalities (up to 1648) and persisted throughout subsequent state and administrative assignments. The year

1945 and the end of the Second World War concluded this cultural duality, as the population of this area was fully replaced.

1.2. The folk culture of the Baltic coastal lowlands

The first formation is the northern complex associated with the sea coast. In the past, this complex was distinguished by the Low German dialect (*Plattdeutsch* in German, sometimes treated as a separate language) in its Pomeranian version, and – apart from other signs of folk culture (Fig. 3) – half-timbered Low German houses.

1.3. The Pyrzyce culture (Brandenburg and the former Neumark – present-day Lubusz Land)

It is difficult to concisely describe the second folk culture formation. It displayed a mixture of features of the previously mentioned coastal lowlands culture and the culture of central German regions. Despite this, it emerged as a separate entity with distinctive customs and attire (Fig. 4). Its representatives also spoke Low German, but used the Brandenburg variant. The tangible and intangible manifestation of this folk culture formation developed the strongest in the black-soil regions between Stargard and Pyrzyce (*Pyritzer Weitzacker* in German) – hence its Polish name – and the Oder polders in Oderbruch).

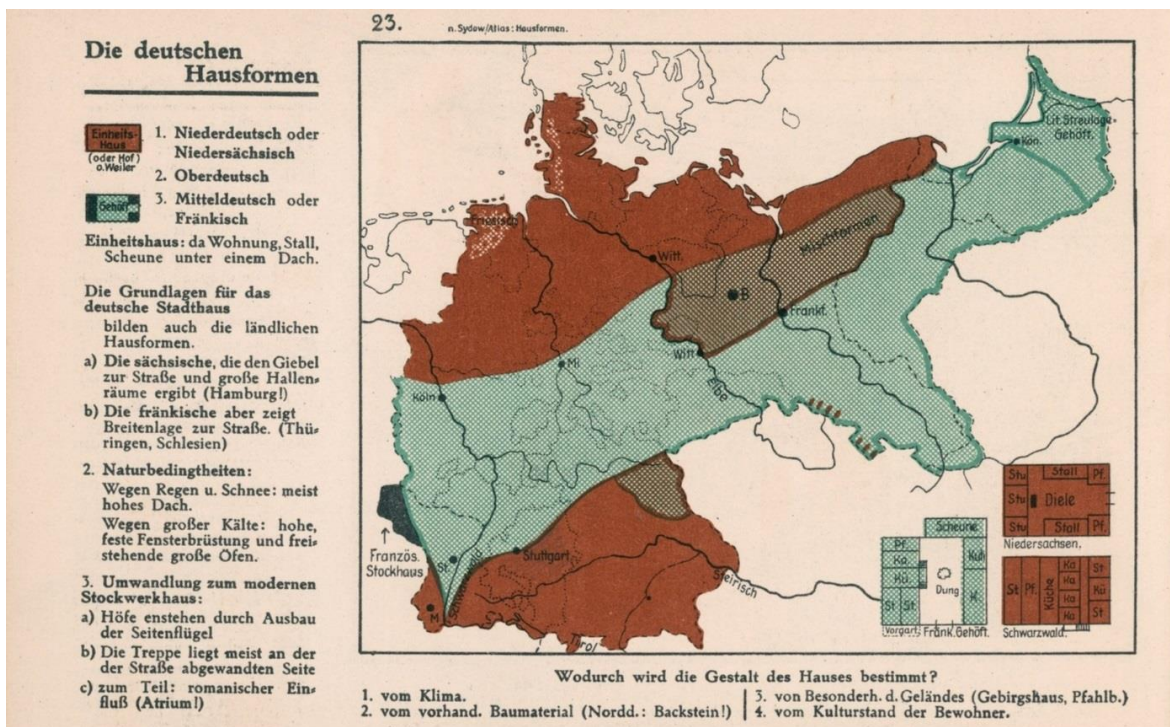

Fig. 5. Sheet: *The form of German houses* from German school atlas (Vogel J.1935). The border of the occurrence of Low German houses and “mixed form” (*Mischformen* in German) runs near Szczecin. Source: from the David Rumsey Map Collection

Ryc. 5. Plansza: *Typy domów w Niemczech* z niemieckiego atlasu szkolnego (Vogel J. 1935). Granica występowania domów halowych i „form mieszanych” (nm. *Mischformen*) przebiega w pobliżu Szczecina. Źródło: z Kolekcji Map Davida Rumsey'a

2. MATERIALS AND METHODS

The authors investigated the matter under study already in the 1990s in West Pomerania, including the area around Szczecin, and in Western Galicia – German settlement colonies from the period of the Austrian partition. The findings presented concern rural half-timbered architecture from the area around Szczecin. The research methods were based on an analysis of maps, photos, the literature, and site inspections.

2.1. Cultural context of Szczecin as presented on ethnological maps

The most productive period, if not an outright ‘golden age’ for ethnological research and the study of folk architecture, was the final quarter of the nineteenth century and the first half of the twentieth century. At the time, rural areas still displayed vivid customs, notions and numerous artifacts of past peasant cultures. The ideological driver and base for researchers was initially provided by the ideas of European Romanticism. Over time, the role of sponsors was taken over by the governments of European nation-states, which had wanted to build pro-state ideologies and shape the attitudes of their own citizens. Researchers themselves pursued principal, original forms (ἀρχή in Greek) of various forms of craftsmanship and art, including architecture, of various ethnic groups, including Slavs and Germans, as if they were a Holy Grail.

It is easily noticeable that in cartography there was also a parallel development of methods used to convey information in the form of themed maps. The famous map by Charles-Joseph Minard was drawn in 1869. These methods greatly contributed to conveying information from ethnology, especially in terms of presenting the distribution of phenomena across geographic space and the potential of their mutual influence (Fig. 5).

2.2. Other sources as an antithesis to thematic maps

The authors began with knowledge presented on didactic sheets and ethnographic maps in various types of thematic atlases (Fig. 5, 6) (Vogel J. 1935 and Thiede K. 1937). The argument derived from this was confronted with other sources. A methodological problem arose here. Due to the passage of time and far-reaching changes in country architecture and the complete replacement of the population in 1945, the possibility of confrontation with contemporary reality was limited. In general, the settlement structure in the area around Szczecin survived. Former surveying divisions, dated to the Middle Ages, were also locally preserved. In this situation, the authors confronted knowledge gained from maps with archival materials. These included old photographs, especially reproduced as once-popular postcards. However, these materials were no older than from the final years of the nineteenth century. One must also note that these are not objective sources. Postcards typically depict buildings that are exceptional in some way, while photographers often pursue an artistic effect, a sort of landscape picturesqueness. The group of the oldest depictions of the area included: old engravings, city panoramas showing their immediate vicinities. This group included the well-known map by Lubinus (1610–1618). Court files were also used as sources, and included the panorama of the Seven Mills’ Valley that had recently been published on the website of the State Archive in Szczecin (Archiwum Państwowe w...) and is of high artistic value. It is not difficult to see that in this group, West Pomeranian villages were treated marginally and with not much attention to detail. It was difficult to infer any concrete information on their spatial form, the architecture of buildings, etc.

Swedish cadastral maps are an invaluable and reliable source of information on the form of Pomeranian villages. The surveying of country land in the Swedish part of West Pomerania was conducted on the orders of Swedish king Charles XI in the years 1692–1698. The measurements were repeated in the years 1705–1709, under the reign of Charles XII – the adversary of Polish king Augustus II the Strong from the period of the Great Northern War. Sheets from these measurements survived in the collection of the University of Greifswald, where they were being investigated and documented by staff and published on the University’s website during the writing of this paper (GeoGREIF).

Finally, the most reliable source comes in the form of academic studies that used accounts and survey drawings. Authors from the end of the nineteenth and the early twentieth century had the advantage of being temporally closer to the problems they documented than contemporary researchers, and the stock of vernacular architecture was much larger at the time. Because of this, the problems signaled in the first paragraph of this subsection did not affect them as much. However, general studies, such as the anthology *Dom chłopski w Rzeszy Niemieckiej...* edited by Dittich Schäfer (Schäfer D. 1906) go beyond the problems presented in the article. The very detailed monograph by Gerhard Bronisch and Walter Ohle (Brosch G., Ohle W. 1938) concerns Kamień Powiat, an area on the other side of the Oder and to the north. Similarly to other publications of this character (*Heimatbuch* in German) cover distant lands. Just one publication found during the wide review proved helpful (Lutsch, H. 1887).

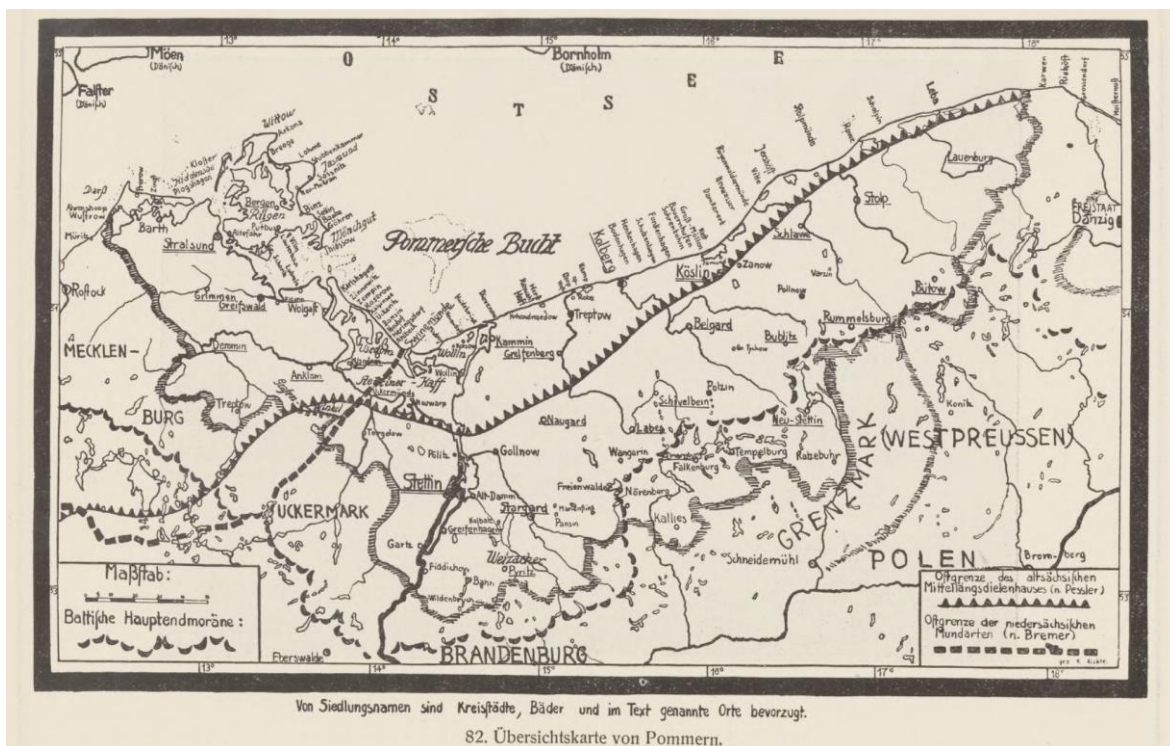

Fig. 6. The board: *Overview map of Pomerania*. The line with triangles is - according to the description - the eastern border of Old Saxon houses with a long, central hallway (after Pessler) Source: (Bilder aus Pommern, 1926, s. 68)

Ryc. 6. Plansza: *Mapa poglądowa Pomorza*. Linia z trójkątami to – wg opisu – wschodnia granica staro-saskich domów z długą sienią środkową (wg Pesslera). Źródło: (Bilder aus Pommern, 1926, s. 68)

3. DISCUSSION

3.1. Border of folk culture and vernacular architecture complexes near Szczecin

It can be assumed that maps published in atlases (Fig. 5, 6) and educational sheets on ethnographic subjects from the first half of the twentieth century reliably recapitulate knowledge in this area. They depict Szczecin either close to or at the very border of two areas with slightly different forms of vernacular architecture. To the north of the city, in a strip along the Baltic sea coast, to the east and west of the mouth of the Oder River, there stretches the region with hall houses. Meanwhile to the south of Szczecin there reputedly were mixed forms that combined Middle Ger-

tradition (*Mitteldeutsch Hausart* in German) with the tradition of Low German hall houses. In the author's opinion, these forms should be interpreted as Pyrzyce houses (*Märkisches Mittelflurhaus* in German).

3.2. The essential matter – hall houses near Szczecin

Based on the iconographic material review, it can be concluded that the villages located in the immediate vicinity of Szczecin, amidst the oldest, agricultural development, building forms similar to those of Pyrzyce houses appeared to predominate. Such houses could be seen in former villages that are now districts of Szczecin – Skolwin, Gołęcino (Fig. 7) and Mierzyn. Thus, the question about the precise course of the border of the areas where the two types of vernacular architecture can be formulated differently: which was the place closest to Szczecin that featured hall houses?

The publication *Travels through Eastern Germany to investigate vernacular architecture* (transl. Piotr Arlet) from early 1887 by Gans Lutsch in the journal *Centralblatt der Bauverwaltung* (Lutsch H. 1887, p. 63, 64) can aid in answering the question thus formulated. It was a weekly journal published in Berlin and edited by the Prussian Ministry of Public Works. The author, with a Slavic-sounding name, is quite an interesting persona. Hans Lutsch, who came from Nowogard in West Pomerania, chose the career of an official after graduating from an architectural course. Since 1880, he had been active in Wrocław, where he managed to rise to the post of the Silesian Province Heritage Conservator. There he is known as the author of a complete, multi-volume catalogue of Silesian heritage sites. Apart from the aforementioned article, he also devoted the monograph *Medieval brick structures in Middle Pomerania between Piana and Rega* (Lutsch H. 1890) to his home area.

Hans Lutsch entitled the first of the planned reports in the cycle of *Travels through Eastern Germany to investigate vernacular architecture* as: *Cottages from Middle Pomerania* (original translation, Lutsch H. 1887, p. 63, 64). He remarked that this region had featured two vernacular architecture traditions already in the first few lines of the article:

In the Stettin Regierungsbezirk we encounter two major types of German cottages, both Frankish and Saxon, which remain predominant, as they occur almost exclusively in the southern region and to the east of the Oder (in the Regenwalde, Saatzig, Pyritz, Greifenberg in Pommern and Randow districts) (transl. by Piotr Arlet, Lutsch H. 1887, p. 63).

First, Lutsch described Pyrzyce houses from Cieszyn, Moskorzyn and Dolice, and later moved onto hall houses, using sample buildings from Mrzeżyno and Kępa Morska.¹ The most important piece of information to this study is the mention of a fishing village between Police and Szczecin – Mścięcino (*Messenthin* in German).

3.3. General presentation of the former village of Mścięcino

Mścięcino is now part of the city of Police, it was incorporated into the city limits in the mid-twentieth century (Świtalska A. 2018 p. 288), but prior to 1939² it was a separate village. To the north of the rural development of Mścięcino there were surviving remains of a Slavic gord, probably the original Police³ (Świtalska A. 2018 p. 288). In 1260, the gord's residents, similarly as in other places, established a medieval charter town that would go on to become contemporary Police. Mścięcino is also a medieval village. The first written mention of it is dated to 1333. It is marked on the map by Lubinus from 1618. A survey from 1777 indicated that three landed peasants, three landless peasants and 19 fishermen – all with their respective families – had lived there.

¹ In German, these are *Teschendorf*, *Muscherin* and *Döhlitz*. There were two localities named *Deep* on the coast (*Głębokie* in Polish), that are now Mrzeżyno (*Treptower Deep* in German) and Dźwirzyno (*Kolberger Deep* in German). Kępa Morska was *Fischerdorf Kamp*.

² Up to 1939 it was in the Randow District. In the years 1939–1945 Mścięcino was within the limits of so-called Greater Stettin. Afterwards, it was in the Red Army occupation zone for a year – in the so-called *Police enclave*. In 1954, Mścięcino was incorporated into the limits of the town of Police.

³ The Oder River was the border of the territory claimed by the tribe of the Ukrians, who joined the Confederation of the Veleti for a time.

Mścięcino is located in the immediate vicinity of the medieval urban layout of Police and is currently within the administrative limits of this town. In the contemporary administrative division, Szczecin and Police share a border. The distance between the central points of these cities is 16.4 km. From Mścięcino, which is located a little to the south of Police, to Szczecin, the distance is 15.2 km, while from Golęcino, which is currently within Szczecin's city limits, the distance is only 9.3 km.

Fig. 7 One of the last country houses in Golęcino, on a photo from 1928. Source: (Muzeum Narodowe w Szczecinie)
Ryc. 7 Jeden z ostatnich wiejskich domów na Golęcinie, na zdjęciu z 1928 r. Źródło: (Muzeum Narodowe w Szczecinie)

Mścięcino's location is attractive for multiple reasons. The former village is located on a riverside plateau, at the foot of the slope of the Oder River Valley, which is very wide at this point. The Łarpia River, a branch of the main bed of the Oder, was once full of fish. Swampy, often inundated meadows stretched directly near the river, which allowed local residents to graze their animals and procure fodder. The plateau above Mścięcino and the downwards slope are covered in forest. It is a part of the so-called Ueckermünde Heath. The creeks that flow from the plateau: Przęsocińska Struga and Grzybница, carved picturesque ravines into the side of the valley.

In the fourth quarter of the nineteenth century, small-time boat operators from Szczecin offered both permanent and temporary fares along the Oder with small steamboats. The city's residents used them to travel to Mścięcino, and after 1910 could also use a newly-opened railway line to do so. Here they strolled along forest trails, took in the "balm-like" air, and frequented local gastro-nomic establishments. However, this locality also hosted other uses alongside these single-day suburban tourism trips. Suburban, forested housing complexes were built near many large industrial cities during this period. Puszczykowo near Poznań (1880), Brzuchowice near Lviv (1984) and Konstancin near Warsaw (1898) are all dated to this time. In such places, amid greenery, wealthy burghers built impressive villas, where their families spent the warmest summer months. At this

time, Mścięcino⁴ aspired to the role of such an elegant summer estate for Szczecin. The new Palmowa Street (Villenstrasse in German) was delineated at the edge of the forest. Large, elegant houses were built, such as the villa of Reusch, a construction business owner from Szczecin, or Villa Anna, etc. However, developers appeared slowly, while 1914 brought with it the outbreak of the First World War (Wojtkun G. 2020, p. 29).

Fig. 8. Mścięcino plan from the first half of the eighteenth century from the so-called Swedish Cadastre. The older map from 1698 attributed homesteads 1–4 to farmers (*Böndare* in Swedish), 5–17 to fishermen (*Fiskare* in Swedish), 18–26 to farm workers (*Daglönare* in Swedish). There is a church on the village square, above the farmyard. Source: from the website of the University of Greifswald (GeoGREIF)

Ryc. 8. Plan Mścięcina z pierwszej połowy XVIII w. z zasobów tzw. Katastru Szwedzkiego. Starsza mapa z 1698 r. przypisuje zagrody 1-4 rolnikom (szw. *Böndare*), 5-17 rybakom (szw. *Fiskare*), 18-26 robotnikom rolnym (szw. *Daglönare*). Na wiejskim placu stoi kościół, powyżej folwark. Źródło: ze strony internetowej Uniwersytetu w Greiswaldzie (GeoGREIF)

To conclude the subject of the summer estate, no other locality near Szczecin has ever attained such a character. This should not come as a surprise. The outer districts of the city directly abutted large forest complexes – such as Ueckermünde Heath to the north. In Szczecin, today as in the past, one can reach the forest directly simply by taking a tram or other form of public transport.

3.4. Complex of fishermen's houses in Mścięcino

In his article, Hans Lutsch discussed an ensemble of fishermen's cottages in Mścięcino, from among which he described the oldest specimen dated to 1665, which however had not belonged to a fisherman, but a farmer (*Bauernhaus* in German). Lutsch supplemented the report with a floor plan of the building (Fig. 10). Its full description is quoted below:

A number of cottages located near Police, along a branch of the Oder, in the fishermen's village of Mścięcino that is often chosen as the starting point for excellent escapades into the nearby forests, present a peculiar form. The location of the building shown in figure 4 relative to the street axis is traditional (perpendicular – transl. note). The large hall, 3.8 m wide, which is entered by the main door, runs through the building, from one gable wall to the other, becoming wider at the center to accommodate a fireplace, which – as old customs dictate – was located in front of the back wall of the living chamber. In relation to the residential rooms, the other side of the hall is lined with stables,

⁴ In those years Szczecin's residents also often purchased plots at the edge of Goleniów Forest, to the east of Wielgów, while the construction of a hospital and tuberculosis treatment facility was planned in nearby Zdunów.

located on the opposite longitudinal wall, underneath an extended roof slope. (In Mścięcino) separate barns are built for storing grain (Lutsch H. 1887, p. 64, transl. Piotr Arlet).

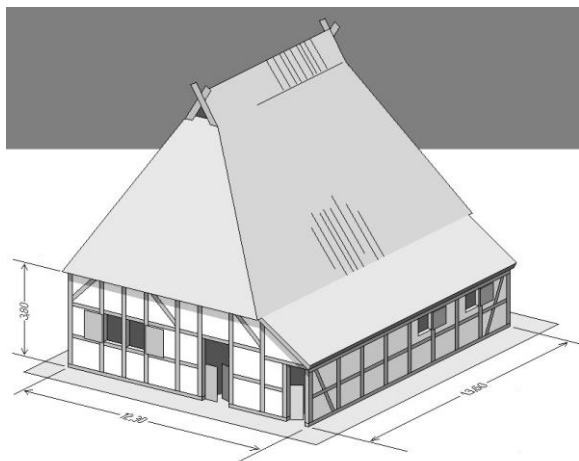

Fig. 9. Reconstruction of a building from Mścięcino based on Lutsch's information. Source: by Piotr Arlet

Ryc. 9. Rekonstrukcja budynku z Mścięcina na podstawie informacji Lutsch'a. Źródło: wyk. Piotr Arlet

Fig. 10. Plan of the house in Mścięcino from 1665, as drawn by Lutsch. Description: over the spaces *a* and *b* loft for chaff with a height of 1.8 m., over the spaces *c* and *d* hayloft, *f* feeding cows. Source: (Lutsch H. 1887)

Ryc. 10. Rzut domu w Mścięcinie z 1665 r. wg Lutsch'a Opis: nad pom. *a* i *b* pięterko na siewkę wys. 1,8 m., nad pom. *c* i *d* poddasze na siano, *f* zadawanie paszy. Źródło: (Lutsch H. 1887)

The above allows us to conclude that in 1887 Lutsch saw in Mścięcino at least several cottages with a similar form. We can therefore infer, that an entire complex of hall houses had existed there in the past. In a subsequent paragraph, Lutsch discussed a complex of houses with high halls in Pęczeryno (Panzerin in German) near Świdwin (Schivelbein in German). This group of buildings also did not survive into the twenty-first century.

3.5. On the right bank of the Oder

The existence of hall houses on the other side of the river, on the right bank of the Oder, was confirmed in two villages between the coast of Szczecin Lagoon and the forests of Ueckermünde Heath, namely in Kopice (Bronish G., Ohle W. 1939) and in Konin (Kalita-Skwirzyńska K., Cnotliwy E. 1992), which is 15 km northwards of Mścięcino.

4. FINDINGS

Over the course of this investigation, it became possible to find and document the existence of another complex of hall-house type buildings that had existed in the fishing village of Mścięcino in 1887 – 135 years ago. These houses did not survive into the twenty-first century, and the oldest would have been 357 years old at the time of writing of this article (Fig. 12). However, their existence in the past confirms the argument that this type of hall houses certainly reached this location at the least, and its presumed boundary reached the Oder bank at least slightly southwards of this locality.

Unfortunately, the process of the disappearance of hall houses and their related forms in the western part of West Pomerania began along with the occupation of these areas by the Prussian State (the Peace of Stockholm of 1720). The Prussian administration – cameralism – interfered in multiple aspects of economic life. It was administratively banned to erect hall houses in villages as they posed a fire risk (they lacked chimneys). Another reason was the use of oak wood to build them, which at the time (eighteenth century) was in high demand at European shipyards.

Fig. 11. The half-timbered church in Mściecino under a 1000-year-old elm - a monument of nature. Both peculiarities no longer exist today. The church was built in 1689, so it was of a similar age to the houses described by Lutsch. Source: (Policzki Klub Cyklistów)

Ryc. 11. Ryglowy kościół w Mściecynie pod 1000-letnim wiązem – pomnikiem przyrody. Obie osobliwości współcześnie już nie istnieją. Kościół powstał w 1689 r., był więc w podobnym wieku jak domy opisywane przez Lutsch'a. Źródło: (Policzki Klub Cyklistów)

Fig. 12. The village square below the church. Pictures arranged according to the topography. The houses described by Lutsch are no longer visible in the photo from the interwar period. Source: (Police 750)

Ryc. 12. Plac wiejski poniżej kościoła. Zdjęcia ustawione zgodnie z topografią. Na zdjęciu z okresu międzywojennego nie widać już domów opisywanych przez Lutsch'a. Źródło: (Police 750)

The construction of Pyrzyce houses – in areas that reached the Prussian core lands, namely Branderburg, and due to them having chimneys – continued at least into the mid-nineteenth century. Meanwhile, since the end of the eighteenth century, the quickly equalized type of wide-front house with a hall and an axial “black kitchen” had been spreading across the entire Prussian state. In this situation, the division discussed in this paper became either erased or poorly legible. Finding it required conducting investigative research in the sources mentioned and in the field.

5. CONCLUSIONS

From a popular, journalistic standpoint, one can of course conclude that Szczecin is located on the border of two distinct areas of historical vernacular architecture. However, to be more precise, this boundary ran slightly northwards of the no-longer-existing modern-period city fortifications, roughly through the Warszew Plateau. It reached the bank of the Oder River at a point south of Mściecino, and on the other side of the river it began with a shift ca. 12–15 km northwards.

GRANICA DWÓCH TYPÓW KULTURY LUDOWEJ I DOMÓW WIEJSKICH W POBLIŻU SZCZECINA PRZED POŁOWĄ XIX WIEKU

1. WPROWADZENIE

Badania prowadzone w okolicach Szczecina pokazały, że już w XVII-XVIII wieku zarysowała się w pobliżu miasta granica dwóch kultur ludowych. Wiązało się to również z występowaniem odmiennych typów wiejskich domów mieszkalnych: halowych i pyrzyckich.

1.1. Dwa typy domów ryglowych w zachodniej części Pomorza Zachodniego

Kultura ludowa i wiejska architektura Pomorza Zachodniego ukształtowały się w wyniku zasiedlania przez niemieckich chłopów obszarów, które wcześniej były domeną Słowian. Takie zjawisko miało miejsce w kilku miejscach i różnych okresach. W końcu XVIII i w pierwszej poł. XIX w. np. do Galicji wschodniej – pod rządami austriackimi – przesiedlono Niemców z Palatynatu. W środowisku wsi polskich i ukraińskich na gruntach sekularyzowanych klasztorów i państwowych powstawały osady wg planów wzorcowych – głównie ulicówki. Osadnicy na bazie projektów typowych, ale korzystając z miejscowych materiałów i lokalnych rzemieślników, tworzyli własne, specyficzne formy architektoniczne. (Petryszyn H., 2005). Podobne zjawisko miało prawdopodobnie miejsce wcześniej, bo w drugiej poł. XIII w. na Pomorzu Zachodnim w wyniku średniowiecznej kolonizacji wewnętrznej.

Autorzy w niniejszym artykule rozważą problem postawiony w tytule: czy Szczecin można nazwać miastem na granicy dwóch zespołów kultury ludowej? Wg informacji – szerzej omawianych poniżej – w przeszłości, w pobliżu Szczecina miała przebiegać granica obszarów występowania dwóch typów architektury ludowej. We wsiach położonych na północ od miasta wznoszono tzw. domy halowe (nm. dawniej: *Niedersachsenhaus*, obecnie raczej: *Hallenhaus*), natomiast po jego południowej stronie domy pyrzyckie (nm. *Märkische Mittelfurhaus*).

Obie wymienione formy były domami – jak się je nazywa w polskiej tradycji naukowej – wąskofrontowymi – główne wejście do budynku znajdowało się zawsze w ścianie szczytowej (Witek M., Nowakowski C. 2012, s. 94).

We wnętrzu domu halowego dominowała wysoka, tzw. wielka sień (nm. *Grosse Diele*). Zajmowała ona środkowy, najwyższy trakt trójtraktowego budynku. Poprzez wysokie, stodołne wrota można było wjechać do niej wozem konnym. Boczne trakty, niskie i wąskie, zajmowały pomieszczenia gospodarcze, inwentarskie i sypialnie robotników rolnych. Wielka sień mogła biec przez całą długość budynku „na przetrzał”. W innym przypadku tył budynku zajmowały niskie izby – mieszkalne gospodarza. Poddasze służyło magazynowaniu płodów rolnych. Domy halowe nie miały kominów, dym z otwartego paleniska przedostawał się przez poddasze do dymników w dachu. Gotowano na wolnym ogniu, na niskim palenisku, później stosowano sklezione kuchnie przy ścianie izby mieszkalnej. Te jednak również dymity w przestrzeń wielkiej sieni. Zewnętrznie w architekturze dominował dach kryty trzcinową strzechą jakby „spływającą” na boki budynku z bardzo dużymi naczółkami (ryc. 1). Końce kalenicy artykułowały dymniki wykończone szerokimi deskami, powyrzynanymi w motywy ludowe: końskie główki lub „kogutki”.

Do wnętrza domów pyrzyckich wchodziło się przez mniejsze, dwuskrzydłowe drzwi, ale starannie opracowane stolarsko (ryc. 2). Z reguły były one przesunięte na bok z głównej osi symetrii elewacji frontowej. Wejście poprzedzało przedproże z kilkoma schodami, często między symetrycznie posadzonymi drzewami (ryc. 7). Nad frontową ścianą wznosił się wysoki ryglowy szczyt. W samym wierzchołku trójkąta szczytu mógł pojawić się dekoracyjny układ małych belek. Kompozycję fasady wieńczyła drewniana sterczyna – pazdur – w miejscu gdzie schodziły się deski wiatrownic –kontur kwiatu tulipana. We wnętrzu domu dominowały podziały poprzeczne. Trakt od strony ulicy zajmowała krótka sień między dwoma izbami mieszkalnymi – większą, dla gospodarza, i mniejszą, dla rodziców gospodarza. Wszystkie pomieszczenia na parterze domu były równej wysokości, łącznie z sienią od frontu. W drugim trakcie pojawiała się tzw. „czarna kuchnia”, czyli niewielkie, bezokienne pomieszczenie w środku domu, zwężające się górną, w kształcie piramidy na wysokości poddasza i przechodzące w komin ponad strzechą. Pozostałe pomieszczenia służyły celom gospodar-

czym, przetrzymywaniu żywego inwentarza i komunikacji. Poddasze, podobnie jak w domach halowych, służyło przechowywaniu plonów. W bogatych gospodarstwach na żyznych Czarnoziemach Pyrzyckich pojemność tej kondygnacji jeszcze zwiększały ścianki kolankowe. Czasami dodawano tu dodatkową kondygnację magazynową – pełne, pierwsze piętro.

Opisany wyżej podział na dwa podstawowe typy budynków jest głębszy i nie dotyczy wyłącznie form architektury ludowej. Oba rodzajom domów odpowiadały w przeszłości odmienne formacje kultury ludowej. Współistniały one na Pomorzu Zachodnim w granicach dawnych księstw (do 1648 r.) i trwały w kolejnych przynależnościach państwowych i administracyjnych. Końcem dualizmu kulturowego okazał się rok 1945 i zakończenie drugiej wojny światowej, po którym nastąpiła całkowita wymiana ludności na omawianym terenie.

1.2. Kultura ludowa nizin nadmorskich (nadbałtyckich)

Pierwszą formacją jest północny zespół związany z wybrzeżem morskim. Zespół ten wyróżniał w przeszłości dialekt (czasami też traktowany jako osobny język) dolnoniemiecki (nm. *Plattdeutsch*) w odmianie pomorskiej, oraz – oprócz innych przejawów kultury ludowej (ryc. 3) – właśnie ryglowe domy halowe.

1.3. Kultura pyrzycka (Brandenburgia i dawna Nowa Marchia – ob. Ziemia Lubuska)

Trudno jest zwięźle określić drugą z omawianych formacji kultury ludowej. Wykazywała ona bowiem mieszaninę cech wymienionej powyżej północnej kultury nizin nadmorskich i kultury obszarów środkowo-niemieckich. Pomimo to wyodrębniała się w osobną jednostkę o specyficznych zwyczajach i strojach (ryc. 4). Jej przedstawiciele także posługiwali się dialektem dolnoniemieckim ale już w odmianie brandenburskiej. Najmocniej materialne i niematerialne przejawy tej formacji kultury ludowej rozwinęły się na obszarach czarnoziemów między Stargardem a Pyrzycami (nm.: pyritzler Weitzacker) – stąd jej polska nazwa – oraz na polderach odrzańskich w Kotlinie Freienwadzkiej (nm.: Oderbruch).

2. MATERIAŁY I METODY

Autorzy prowadzili badania już od lat dziewięćdziesiątych XX wieku, na terenie Pomorza Zachodniego, w tym w okolicach Szczecina, oraz w Galicji Zachodniej – niemieckich kolonii osadniczych z okresu zaboru Austriackiego. Przedstawione badania dotyczą wiejskiej architektury ryglowej okolic Szczecina. Metody badawcze opierały się w szczególności na analizie map, zdjęć, literatury oraz wizji lokalnych.

2.1. Kulturowy kontekst Szczecina w ujęciu map etnologicznych

Dla badań etnologicznych i badań nad architekturą ludową najbardziej owocnym okresem, wręcz „złotym wiekiem”, była ostatnia ćwierć XIX w. i pierwsza połowa XX. Wtedy jeszcze na terenach wiejskich trwały żywe zwyczaje, pojęcia i liczne artefakty dawnych kultur chłopskich. Napędem ideologicznym i podbudową dla naukowców były początkowo idee europejskiego romantyzmu. Z czasem rolę mecenasów przejęły rządy europejskich państw narodowych, pragnące budować propaństwowe ideologie i postawy wśród własnych obywateli. Sami naukowcy poszukiwali jak Świętego Graala form pierwotnych, wyjściowych (gr. ἀρχή) dla różnych dziedzin wytwórczości, sztuki, w tym architektury, konkretnych grup etnicznych – Słowian, Germanów itp.

Nie sposób nie zauważyć, że równolegle, w dziedzinie kartografii zachodził rozwój metody przekazywania informacji w postaci map tematycznych. Słynna mapa Charles'a-Joseph'a Minard'a powstała właśnie w 1869 r. Te metody dobrze służyły przekazywaniu wiadomości z etnologii, zwłaszcza jeśli chodzi o rozmieszczenie zjawisk w przestrzeni geograficznej i możliwościach ich wzajemnego oddziaływania (ryc. 5).

2.2. Inne źródła jako antyteza w stosunku do map tematycznych

Autorzy pracy wychodzą od wiedzy przedstawionej graficznie na planszach dydaktycznych i na mapach etnograficznych w różnego rodzaju atlasach tematycznych (ryc. 5, 6) (Vogel J. 1935 i Thiede K. 1937). Wyprowadzoną stąd tezę próbują skonfrontować z innymi źródłami. Tu jednak

pojawia się problem metodologiczny. Wobec upływu czasu, wobec daleko idących zmian w architekturze wsi i kompletnej wymiany ludności w 1945 r. możliwości konfrontacji ze współczesną rzeczywistością są ograniczone. Generalnie zachowała się struktura osadnictwa okolic Szczecina. Miejscami zachowały się także dawne podziałów geodezyjnych, lokalnie nawet takie, które pochodzą ze średniowiecza. W opisanej sytuacji autorzy skonfrontowali wiedzę z map i plansz z innymi materiałami archiwalnymi. W tej grupie należy wymienić stare zdjęcia, zwłaszcza reproduktowane w postaci tak popularnych dawniej pocztówek. Te materiały jednak nie są starsze niż ostatnie lata XIX w. Trzeba także wziąć pod uwagę, że są to źródła nieobiektywne. Pocztówki przedstawiają bowiem obiekty w jakiś sposób wyjątkowe, z kolei fotografujący poszukują często efektu artystycznego, umownej malowniczości obrazu. Adekwatna co do czasu powstania jest grupa najstarszych przedstawień omawianego terenu: stare sztychy, panoramy miasta wraz najbliższą okolicą, w tej grupie znana mapa Lubinusa (1610-1618). Źródłem są też akta sądowe, takie jak wysokiej wartości artystycznej panorama Doliny Siedmiu Młynów opublikowana ostatnio na stronach Archiwum Państwowego w Szczecinie (Archiwum Państwowe 2020). Nietrudno zauważyć, że w tej grupie wsie zachodniopomorskie są przedstawiane zdawkowo i mocno umownie. Trudno stąd wnosić cokolwiek na temat ich kształtu przestrzennego, architektury obiektów, itp.

Nieocenionym i bardzo rzetelnym źródłem wiedzy o kształcie wsi pomorskich są szwedzkie mapy katastralne. Pomiar gruntów wiejskich w szwedzkiej części Pomorza Zachodniego przeprowadzono na polecenie szwedzkiego króla Karola XI w latach 1692-1698. Pomiary wykonano ponownie w latach 1705-1709, już za panowania Karola XII – adwersarza polskiego króla Augusta Mocnego z okresu wojny północnej. Plansze tych pomiarów zachowały się w zbiorach Uniwersytetu w Greifswaldzie, gdzie są obecnie opracowywane naukowo przez pracowników i publikowane na stronie internetowej uczelni (GeoGREIF).

W końcu najpewniejszym źródłem są opracowania naukowe, posługujące się relacjami i rysunkami inwentaryzacyjnymi. Autorzy z końca XIX i pocz. XX w. mieli nad współczesnymi badaczami tą przewagę, że znajdowali się czasowo bliżej opisywanych problemów, a zasoby architektury ludowej były wówczas znacznie większe. W związku z tym w mniejszym stopniu dotyczyły ich problemy zasygnalizowane w pierwszym akapicie niniejszego ppkt-u. Jednak opracowania ogólne, jak np. antologia: *Dom chłopski w Rzeszy Niemieckiej...* pod redakcją Ditricha Schäfer'a (Schäfer D. 1906) przechodzą ponad problemami, jak postawiony w artykule. Z kolei bardzo szczegółowa monografia Gerharda Bronisch'a i Waltera Ohle'go (Bronisch G., Ohle W. 1938) dotyczy powiatu Kamieńskiego, czyli terenów położonych po drugiej stronie Odry i w kierunku północnym. Podobnie inne wydawnictwa o takim charakterze (nm. *Heimatbuch*) omawiają odległe tereny. Brakujących informacji dostarczyła pojedyncza publikacja odnaleziona podczas prowadzenia szerokiej kwerendy (Lutsch H. 1887).

3. ROZWAŻANIA / DYSKUSJA

3.1. Granica zespołów kultury ludowej i architektury tradycyjnej w pobliżu Szczecina

Można przyjąć, że mapy publikowane w atlasach (ryc. 5, 6) i planszach dydaktycznych o tematyce etnograficznej pochodzące z pierwszej połowy XX wieku w rzetelny sposób rekapituluje wiedzę z tej dziedziny. W ich ujęciu Szczecin lokuje się albo w pobliżu, albo na samej granicy dwóch obszarów o nieco odmiennych formach architektury ludowej. Na północ od miasta, pasem wzdłuż wybrzeża morza Bałtyckiego, na wschód i zachód od ujścia Odry rozciąga się obszar domów halowych. W tym ujęciu natomiast, od Szczecina w kierunku południowym miałyby występować już tylko formy mieszane, łączące tradycję środkowo-niemiecką (nm. *Mitteldeutsch Hausart*) z tradycją dolnoniemieckich domów halowych. W mniemaniu autorów te formy należy interpretować jako domy pyrzyckie (nm. Märkisches Mittelflurhaus).

3.2. Ujęcie kwestii zasadniczej – domy halowe w pobliżu Szczecina

Z przeglądu materiałów ikonograficznych można wysnuć wniosek, że we wsiach znajdujących się w najbliższym otoczeniu Szczecina, wśród najstarszej, rolniczej zabudowy, wydają się dominować formy budynków zbliżone do domów pyrzyckich. Takie domy widzimy w dawnych wsiach – obec-

nych dzielnicach Szczecina – na Skolwinie, Gołęczynie (ryc. 7) i w Mierzynie. Stąd pytanie o precyzyjny przebieg granicy występowania obu wymienionych powyżej typów architektury ludowej można sformułować inaczej: gdzie najbliżej Szczecina występowały domy halowe?

W odpowiedzi na tak postawione pytanie, przychodzi z pomocą publikacja: *Podróże przez tereny wschodnich Niemiec w celu badania architektury ludowej* (tłum. Piotr Arlet) z początku 1887 r. autorstwa Hansa Lutsch'a w czasopiśmie *Centralblatt der Bauverwaltung* (Lutsch H. 1887, s. 63, 64). Był to tygodnik wydawany w Berlinie i redagowany przez Pruskie Ministerstwo Robót Publicznych. Interesująca jest postać autora o słowiańsko brzmiącym nazwisku. Hans Lutsch, który pochodził z Pomorza Zachodniego, z Nowogardu, jednak po studiach architektonicznych w Berlinie wybrał karierę urzędniczą. Od 1880 r. działał we Wrocławiu gdzie osiągnął stanowisko Konserwatora Zabytków Prowincji Śląskiej. Tu jest znany jako autor kompletnego, kilkutomowego katalogu śląskich zabytków. Stronom rodzinnym, oprócz wymienionego artykułu poświęcił monografię *Średniowieczne budowle ceglane na Pomorzu Środkowym między Pianą a Regą* (Lutsch H. 1890).

Hans Lutsch pierwszą z zaplanowanych relacji z cyklu: *Wędrowki przez Wschodnie Niemcy w celu poznania ludowych metod budowy*, tytułuje: *Chaty z Pomorza Środkowego* (tłum. autora, Lutsch H. 1887, s. 63, 64). Już w pierwszych słowach zaznacza, że na tych terenach mamy do czynienia z dwoma tradycjami architektury ludowej:

W rejencji (nm. Regirungsbezirk) szczecińskiej spotykamy oba główne typy niemieckich chat, zarówno frankijskie jak i saskie, które utrzymują przewagę, ponieważ występują prawie wyłącznie w regionach południowych po wschodniej stronie Odry (w powiatach: Reskim, Szadzkiem, Pyrzyckim, Gryfickim i Randow) (tłum. Piotr Arlet, Lutsch H. 1887, s. 63).

W pierwszej kolejności Lutsch opisuje domy pyrzyckie z Cieszyna, Moskorzyna i Dolic, potem przechodzi do domów halowych sięgając do przykładów obiektów z Mrzeżyna i Kępy Morskiej⁵. Dla niniejszych rozważań najważniejsza jest wzmianka o wiosce rybackiej położonej między Policami a Szczecinem – o Mścicinie (nm. *Messenthin*) – wiosce rybackiej położonej między Policami a Szczecinem.

3.3. Ogólny obraz dawnej wsi Mścęcino

Mścęcino jest obecnie częścią Polic, zostało ono włączone w granice miasta w połowie dwudziestego wieku (Świtalska A. 2018 s. 296), ale przed rokiem 1939⁶ było ono osobną wsią. Na północ od zabudowań wiejskich Mścęcina zachowały się relikty słowiańskiego grodu, prawdopodobnie pierwszych Polic⁷ (Świtalska A. 2018 s. 296). Mieszkańcy grodu, podobnie jak to się działo w innych miejscach, w 1260 r. założyli nieco dalej średniowieczne miasto lokacyjne – współczesne Police. Mścęcino również jest wsią średniowieczną. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1333 r. Jest zaznaczone na mapie Lubinusa z 1618 r. Inwentaryzacja z 1777 r. wykazuje mieszkających we wsi trzech chłopów-gospodarzy, trzech bezrolnych i aż 19 rybaków, oczywiście – wszyscy z rodzinami.

Mścęcino jest położone w bezpośrednim sąsiedztwie średniowiecznego układu urbanistycznego Polic i obecnie znajduje się już wewnątrz administracyjnych granic tego miasta. We współczesnym podziale administracyjnym Szczecin i Police graniczą ze sobą. Odległość między pkt-mi centralnymi obu miast wynosi 16,4 km. Z kolei z położonego nieco na południe od Polic Mścęcina do Szczecina jest 15,2 km, a do wspomnianego w artykule Gołęcina – obecnie w granicach miasta Szczecin – tylko 9,3 km.

Położenie Mścęcina jest atrakcyjne z wielu przyczyn. Dawna wieś leży na nadrzecznej terasie, u podnóża zbocza, bardzo szerokiej w tym miejscu, doliny Odrzańskiej. W powoli przepływającej

⁵ W jęz. nm. kolejno: *Teschendorf, Muscherin i Döhlitz*. Na wybrzeżu były dwie miejscowości o nazwie *Deep* (pl. *Głębokie*), obecne Mrzeżyno (nm. *Treptower Deep*) i obecne Dźwirzyno (nm. *Kolberger Deep*). Kępa Morska to: *Fischerdorf Kamp*.

⁶ Do roku 1939 w pow. Randow. W latach 1939-1945 Mścęcino znalazło się w granicach tzw. „Wielkiego Szczecina”, potem, przez rok było w strefie okupacyjnej armii czerwonej – w tzw. *enklawie polickiej*. W 1954 r. Mścęcino włączono w granice miasta Police.

⁷ Odra była zachodnią granicą plemienia Wkrzan, którzy przejściowo przyłączyli się do Związku Wieleckiego.

dołem odnodze głównego nurtu Odry – Łarpi – roilo się kiedyś od ryb. Nad samą rzeką rozciągały się podmokłe, zalewowe łąki, co dawało mieszkańcom możliwości hodowli zwierząt i pozyskiwania paszy. Płaskowyż ponad Mścięcinem i schodzący w dół stok są porośnięte lasem. Jest to część tzw. Puszczy Wkrzańskiej. Płynące z płaskowyżu strumienie: Przęsocińska Struga i Grzybica, wyłobily w zboczu doliny malownicze wąwozy.

W czwartej ćwierci XIX w. drobni szczecińscy armatorzy oferowali stałe i okazjonalne połączenia małymi parowcami wzdłuż Odry. Mieszkańcy miasta docierali nimi, a od 1910 r. także nowo otwartą linią kolejową – do Mścięcina. Tu spacerowali po leśnych szlakach, korzystali z „balsamicznego” powietrza, a także z lokalnej gastronomii. Ale nie tylko taka jednodniowa, podmiejska turystyka stała się udziałem tej miejscowości. W okolicach wielu dużych przemysłowych miast w tamtych czasach powstawały podmiejskie, leśne osiedla. Z tego samego okresu pochodzą Puszczykowo pod Poznaniem (od 1880 r.), Brzuchowice pod Lwowem (1894 r.) i Konstancin pod Warszawą (1898 r.). W takich miejscach, wśród zieleni, bogaci mieszczaństwo budowali okazałe wille, gdzie ich rodziny spędzały najcieplejsze, letnie miesiące. Dla rozrastającego się Szczecina do roli eleganckiego letniska aspirowało właśnie wtedy Mścięcino⁸. Na granicy lasu wytyczono nową ulicę – Palmową (nm. Villenstrasse). Powstały duże, eleganckie domy, jak np. willa szczecińskiego przedsiębiorcy budowlanego Reusch’a czy *Villa Anna* itd. Inwestorzy jednak pojawiali się powoli, a w 1914 r. wybuchła pierwsza wojna światowa (Wojtkun G. 2020, s. 29).

Kończąc temat letniska, pod Szczecinem nigdy żadna miejscowość nie uzyskała takiego charakteru. Nie powinno to dziwić. Zewnętrzne dzielnice miasta bezpośrednio sąsiadowały z dużymi kompleksami leśnymi – np. na północy z Puszczą Wkrzańską. W Szczecinie dawniej i dziś można do lasu dojechać po prostu tramwajem lub innym środkiem komunikacji miejskiej.

3.4. Zespół domów rybackich w Mścięcinie

Hans Lutsch w artykule: *Wędrówki przez Wschodnie...* mówi o zespole chat w rybackim Mścięcinie, z których dokładnie opisuje najstarszą, pochodzącą z roku 1665, należąca jednak nie do rybaka, lecz do rolnika (nm. *Bauernhaus*). Relację uzupełnia rzutem budynku (ryc. 10). Jego opis przytoczono poniżej w pełnym brzmieniu:

Osobliwą formę prezentuje dalej kilka chat w położonej w pobliżu Polic, nad odnogą Odry, rybackiej wiosce Mścięcino, która jest chętnie wybierana jako punkt startowy do wspaniałych wycieczek po okolicznych lasach. Położenie budynku pokazanego na rys. 4 w stosunku do osi ulicy jest tradycyjne (prostokątne – tłum.). Szeroka na 3,8 m wielka sieni, do której prowadzą drzwi wejściowe, biegnie na przestrzał od jednej ściany szczytowej do drugiej i poszerza się w środku aby pomieścić palenisko, które – zgodnie ze starym zwyczajem – zostało umieszczone przed tylną ścianą izby mieszkalnej. W stosunku do pomieszczeń mieszkalnych, po drugiej stronie sieni biegną stajnie, rozmieszczone przy naprzeciwległej ścianie wzdłużnej, pod przedłużoną połącją dachu. Stamtąd, jak do dziś wiadomo obecnym mieszkańcom, bydło zaglądało do sieni i tu otrzymywało paszę. Dla przechowywania zboża buduje się (w Mścięcinie – tłum.) oddzielne stodoły. (Lutsch H. 1887, p. 64, tłum. Piotr Arlet).

Jak wynika z powyższego Lutsch w roku 1887 widział w Mścięcinie co najmniej kilka chat o podobnej formie. Można więc wnosić, że istniał tu w przeszłości cały zespół domów halowych. W kolejnym akapicie Lutsch przechodzi do omawiania zespołu domów z wysoką sienią w Pęczerynie (nm. Panzerin) koło Świdwina (nm. Schivelbein). Również ta grupa obiektów nie dotrwała do XXI wieku.

3.5. Na prawym brzegu Odry

Istnienie w przeszłości domów halowych po drugiej stronie rzeki, na prawym brzegu Odry zostało potwierdzone w dwóch wsiach między brzegiem Zalewu Szczecińskiego a lasami Puszczy Goleńowskiej. Mianowicie w Kopicach (Bronish G., Ohle W. 1939) i w Koninie (Kalita-Skwirzyńska K., Cnotliwy E. 1992), czyli ok. 15 km w kierunku północnym od Mścięcina.

⁸ W tamtych latach Szczecinianie kupowali też chętnie działki na skraju Puszczy Goleńowskiej, na wschód od Wielgowa, w pobliskim Zdunowie planowano budowę szpitala i sanatorium przeciwgruźliczego.

4. WYNIKI BADAŃ

W trakcie badań prowadzonych przez autorów udało się ujawnić i udokumentować istnienie jeszcze w roku 1887 – a więc przed 135 laty – w rybackiej wsi Mściecino zespołu kilku domów w typie domów halowych. Domy te nie przetrwały do XXI wieku, najstarszy musiał by mieć obecnie 357 lat (ryc. 12). Jednak ich istnienie w przeszłości potwierdza tezę, że typ domów halowych sięgał z pewnością przynajmniej do tego miejsca, a jego umowna granica dochodziła do brzegu Odry przynajmniej nieco na południe od tej miejscowości.

Niestety proces zanikania domów halowych i form im pokrewnych w zachodniej części Pomorza Zachodniego rozpoczął się wraz zajęciem tych obszarów przez państwo pruskie (pokój w Sztokholmie 1720 r.). Pruska administracja – kameralistyka – ingerowała w wiele aspektów życia gospodarczego. W zabudowie wsi administracyjnie zakazano wznoszenia domów halowych ponieważ stwarzały zagrożenie pożarem (brak komina). Kolejnym powodem było stosowanie w ich konstrukcji drewna dębowego, o które w tamtych czasach (XVIII w.) bardzo zabiegały europejskie stocznie.

Z kolei wznoszenie domów pyrzyckich – jako obszarem sięgających rdzennych Prus, czyli Brandenburgii i posiadających komin – trwało przynajmniej do połowy XIX w. Natomiast od końca XVIII w. na terenie całego państwa pruskiego rozpowszechniał się szybko wyrównany typ domu szero-kofrontowego z sienią i „czarną kuchnią” na osi. Takie domy wiejskie wznoszono początkowo w konstrukcji ryglowej (ryc. 12) a od drugiej połowy XIX w. murowano z cegły. W tej sytuacji podział, o którym opowiadają w niniejszym artykule autorzy zatarł się – stał się słabo czytelny. Jego odnalezienie wymagało przeprowadzenia badań o charakterze śledztwa w omówionych źródłach i w terenie.

5. KONKLUZJA

W ujęciu popularnym, publicystycznym można oczywiście stwierdzić, że Szczecin leży na granicy dwóch wyraźnych obszarów dawnej architektury ludowej. Dokładniej jednak wspomniana granica przebiegała nieznacznie na północ od nieistniejących już nowożytnych fortyfikacji miasta, w przybliżeniu – przez płaskowyż Warszawski. Dochodziła bo brzegu Odry na południe od Mściecina, a po drugiej stronie rzeki rozpoczynała się z przesunięciem ok. 12-15 km na północ.

REFERENCES

- Archiwum Państwowe w Szczecinie, XVI-wieczna mapa Doliny Siedmiu Młynów, <https://www.szczecin.ap.gov.pl/news/pl/xvi-wieczna-mapa-doliny-siedmiu-mlynow>, dostęp/access: 28-05-2022
- Arlet J. (2002). *Drewniane budownictwo szkieletowe na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Szczecińskiej
- Arlet P. (2011) *Haubarg – frisian house in shape of a pyramid*. Space and Form / Przestrzeń i Forma, no 16/2011
- Arlet J., Arlet P. *Tradycyjna architektura drewniana wyspy Rugii*. Str. 115-120. (2008) Space and Form / Przestrzeń i Forma, no 10/2008
- Dobrowolska A. (1952) *Ludowe budownictwo mieszkalne Pomorza Zachodniego*, Ochrona Zabytków, Tom 5, Numer 4 (19). s. 229-239
- Bronisch G., Ohle W. (1939) *Kreis Kammin-Land*, Sttetin (pl. Szczecin), L. Saunier Verlag
- Eilhardus Lubinus i jego wielka mapa Księstwa Pomorskiego*, <http://archeo.edu.pl/lubinus/> dostęp/access 28-05-2022
- GeoGREIF, Geographische Sammlungen, Matrikelkarten der Landesaufnahme von Schwedisch-Pommern https://geogreif.uni-greifswald.de/search?coll_id=71&map=overview dostęp/access 29-05-2022
- Harms Heimatatlas für Berlin und die Kurmark*, Leipzig (pl.: Lipsk), Verlagsanstalt List & von Bressensdorf, 1938
- Kalita-Skwirzyńska K., Cnotliwy E. (1992) *Katalog Zabytków Pomorza Zachodniego – Gmina Wolin*, Szczecin Stowarzyszenie Konserwatorów zabytków 1992, p. 32, fig. 43

- Lutsch H. (1890). *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns von der Peene bis zur Rega*, Berlin, Ernst & Korn
- Lutsch H. (1887). *Wanderungen durch Ostdeutschland zur Erforschung volksthümlicher Bauweise*, w: *Centralblatt der Bauverwaltung*, 12 Februar 1887, Berlin, p. 63-64
- Muzeum Narodowe w Szczecinie, Szczecin na dawnej fotografii <https://dawnafotografia.muzeum.szczecin.pl/dostęp/access 25-05-2022>
- Oswald E. A. (1934). *Deutsche Volkstrachten*, Leipzig/Lipsk, Bibliographisches Institut Leipzig 1934
- Petryszyn H. (2005). *Zagadnienia urbanistyczne osadnictwa niemieckiego w Galicji Wschodniej*, w: *Architektura ryglowa – wspólne dziedzictwo*, VI Polsko-Niemiecka Konferencja Antikon 2005, wyd. Towarzystwo Wspierania Rozwoju Pomorza Zachodniego, Szczecin 2005, s. 363–368
- Police 750 – historia Polic (Pölitz) i Pomorza <http://police750.blogspot.com/2008/11/na-obrzeach-polic.html> dostęp/access 06-06-2022
- Policki Klub Cyklistów <http://samarama.wikidot.com/wycieczka-poznaj-police-i-okolice/> dostęp/access: 06-06-2022
- Richter K., Reyher G. (1926) *Bilder aus Pommern*, Wolgast, Grehard Reyher Verlag
- Schäfer D., a. others, *Das Bauernhaus im Deutschen Reich und in seinen Grenzgebieten*, Dresden (pl. Drezno), Gerhard Kühtmann Verlag, 1906
- Świtalska A. (2018) *In Brief Police City History to the 18th century – Zarys historii miasta Police do XVIII wieku*, w: *Space and Form – Przestrzeń i Forma*, no 33/2018, DOI: 10.21005/pif.2018.33.E-02. Szczecin, s. 277-300
- Thiede K., *Deutsche Bauernhaus*, Königstein i. Taunus-Leipzig (pl. Lipsk), Karl Robert Langewiesche Verlag 1937, s.12
- Vogel J., *Die Karte spricht*, Breslau (pl. Wrocław), Heinrich Handels Verlag 1935
- Witek M., Nowakowski C., *Między słupem a rygłem – swojskie dziedzictwo Pomorza Zachodniego*, Szczecin, Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie 2012
- Wojtkun G., *Wielka szczecińska przestrzeń – Geneza i tło*, Szczecin, Wydawnictwo Uczelniane Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie 2020
- Петришин Г., Олешко О., *Архітектурно-містобудівна специфіка німецьких колоній Галичини*, w: *Німецькі колонії в Галичині: історія, архітектура, культура*, ред. Г. Петришин. – Львів : Манускрипт, 1996. – с. 307–333.

AUTHOR'S NOTE

Piotr Arlet – lecturer of perspective and descriptive geometry. He conducts scientific research in the field of architectural composition, the properties of visual perception and architecture, in particular its history.

Halyna Petryshyn – architect and urban planner, doctor of architecture, professor, Head of Department of Urban Planning of Lviv Polytechnic National University, Institute of Architecture. Principal sphere of her scientific research is: history and theory of urban planning and landscape architecture.

O AUTORACH

Piotr Arlet – wykładowca geometrii wykreślnej i perspektywy. Badania naukowe prowadzi z zakresu kompozycji architektonicznej, właściwości percepcji wzrokowej i architektury, w szczególności jej historii.

Halyna Petryshyn – architekt i urbanista, dr arch., prof. zw., kierownikiem Katedry Urbanistyki Instytutu Architektury, Uniwersytetu Państwowego „Politechnika Lwowska”. Główny sfera badań naukowych: historia i teoria urbanistyki oraz architektura krajobrazu.

Contact | Kontakt: arlet@zut.edu.pl; halyna.p.petryshyn@lpnu.ua